

РЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ У ПРАВОСЛАВНИХ ЄПАРХІЯХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Функціональний стан православної церкви на початку ХХ ст. зображався в історичній літературі, як правило, у похмурих тонах. Радянські історики в суперечностях церковного життя вбачали прояви «кризи церкви за умов капіталізму», а різноманітні форми церковно-громадської діяльності духовенства наділяли епітетами «реакційний» та «чорносотенно-монархічний». Як реліквію культурного минулого, що повільно вмирала разом зі своїм опікуном – самодержавством, розглядали православну церкву й чимало зарубіжних дослідників. Ряд українських істориків зображали в православній церкві все одержавленим і зросійщеним, також проводячи цим думку про її цілковитий занепад.

Проте факти свідчать, що такі оцінки є однобічними і не відображають повної історичної картини. На початку ХХ століття ознаки кризи дійсно виявились у всіх сферах життя православної церкви. Потребували реформування система церковного управління, парафіяльне життя, духовна школа, судочинство, спосіб матеріального забезпечення духовенства, система оподаткування. Внаслідок двохсотлітньої еволюції синодальної церкви православне духовенство опинилося у складній ситуації: воно перебувало у стані своєрідної ізоляції в суспільстві і, водночас, на перехресті соціальних суперечностей. Закономірно, що у його середовищі поширюються реформаційні прагнення, з'являються різноманітні проекти необхідних перетворень.

Слід зазначити, що увагу дослідників привернули переважно події, які відбувалися на урядово-синодальному рівні – у столиці Російської імперії. Відомі записки митр. Антонія, С.Ю.Вітте та обновленського духовенства, діяльність Передсоборного присутствия тощо. Більш дрібні події в провінційних єпархіях при цьому майже не бралися до уваги як малозначимі. Однак саме вони були вираженням життєвих проблем і прагнень українського православного духовенства і мирян.

До 1917 року рух за онаціональнення православної церкви в Україні широкого розвитку не набув. Головна увага найактивніших представників українського духовенства приділялася іншим

* Гладкий С. – доцент Полтавського державного педагогічного інституту.

актуальним питанням церковного життя. На хвилі демократичного піднесення у суспільстві під час революції 1905-07 рр. духовенство ряду українських єпархій недвозначно виявило своє невдоволення з приводу існуючих у церкві порядків. Зокрема, збори духовенства Полтавської єпархії, що відбулися 15-17 листопада 1905 р., висловилися за усунення протиканонічного підпорядкування церкви державі та скликання собору РПЦ за участю представників кліру, чернецтва і мирян з правом вирішального голосу; за надання псаломщикам і дияконам права на окреме від священників представництво на соборі та з'їздах; за розподіл Росії на митрополії з правами самоуправління (з українських міст – у Києві, Харкові чи Одесі); за звільнення духовенства від виконання функцій поліцейсько-державного характеру; за розширення прав благочинницько-окружного управління з передачею йому значної частини консисторських повноважень; за реорганізацію на началах соборності системи єпархіального управління, парафії, духовної школи, церковного судочинства. Подібні пропозиції висловили наприкінці 1905 року учасники київського та інших єпархіальних з'їздів, що свідчило про відродження ідеї соборності у церковній свідомості. Але за умов політичної реакції скликання собору та проведення в церкві кардинальних реформ було відкладене, хоча деякі зміни все ж відбувалися.

Проблемою номер один для парафіяльного православного духовенства на початку ХХ ст. була, безперечно, зміна способу його матеріального забезпечення. Існування системи відрядної нагороди за виконану працю («доброхотних» подаянь парафіян за відправлення треб) зумовлювало відхід з духовної верстви кращих кадрів, сприяло загостренню суперечностей в середовищі духовенства та між причтами і парафіянами, негативно впливало на духовно-моральний стан служителів церкви. Суб'єктивно духовенство сприймало свій матеріальний стан та існуючий спосіб забезпечення як незадовільний, принизливий і несправедливий. Відчуваючи переобтяженість церковними і нецерковними функціями, усвідомлюючи необхідність своєї діяльності для задоволення релігійних потреб народних мас, духовенство гостро переживало непрестижність своєї «професії» серед інших освічених верств. Вирішення цілого комплексу проблем церковного життя воно вбачало у встановленні, замість винагороди від парафіян, платні з державних чи, принаймні, церковних коштів. Ця думка постійно висловлювалася на єпархіальних та окружних зборах духовенства, у численних журнальних статтях священників і псаломщиків. Однак в тогочасній соціально-економічній та

ідеологічній ситуації в країні повне забезпечення парафіяльного духовенства з державного бюджету було неможливим, хоча відповідні бюджетні асигнування були дещо збільшені.

Повільно просувалось до свого вирішення й благочинницьке питання. Ліберальні священники на сторінках єпархіальних періодичних видань викривали «абсолютизм» своїх безпосередніх начальників – благочинних, писали про зловживання ними службовим становищем в корисних цілях, свавільне ставлення до підлеглих. Ці виступи зумовили появу рішення Св. Синоду від 18 листопада 1905 року про скликання благочинницьких зборів духовенства. В православних єпархіях почали впроваджуватися регулярні окружні збори духовенства і затверджуватися спеціальні «Правила благочинницьких зборів». Попри інертність великої частини духовенства, знаходилися священники, які критикували практику проведення окружних зборів, вимагали ввести суворий контроль і покарання за несвоєчасне їх скликання благочинними, виступали за відновлення благочинницьких рад з розширеними правами.

Благочинницькі ради з 1906 року почали відновлюватись, але і збори, і ради не могли забезпечити остаточного вирішення проблеми, про що свідчать виступи духовенства за відновлення виборності благочинних (вибори благочинних були встановлені в 60-і рр. XIX ст. та ліквідовані у 1881 р.). У 1906 та наступних роках духовенство Чернігівщини, Харківщини, Полтавщини на єпархіальних зборах виступало з клопотаннями перед єпархіальними архієреями про впровадження виборів благочинних. Але архієреї, побоюючись брати на себе відповідальність, відмовляли в затвердженні цих рішень до скликання собору РПЦ.

Іншою важливою ланкою єпархіального життя, на вдосконалення якої спрямовувалась активність духовенства, були щорічні єпархіальні з'їзди. В 1905 р. у церковній періодиці прокотилася хвиля виступів за «оживлення» єпархіальних з'їздів – активізацію і демократизацію їх підготовки і проведення. Питання чергового з'їзду почали обговорюватися, нерідко гостро, на благочинницьких і повітових зборах духовенства та в періодиці. Склалися програми вирішення актуальних проблем єпархіального життя. Для обробки цих матеріалів і представлення доповідей на з'їзд створювались підготовчі комісії. Це позначилось і на роботі з'їздів: вони стали більш тривалими, дискусійними, розширився їх склад та коло розглядуваних питань.

Але оживлення єпархіальних з'їздів не мало незворотного характеру. Вже у 1908-09 рр. тематика їх роботи знов звужується, у

настроях духовенства відчувається втомленість, байдужість, млявість. Відігравав свою роль і пильний контроль за зборами і з'їздами духовенства поліції: виявлення демократичних настроїв у післяреволюційні роки було вже небезпечним. У 1913 р. Синод розробив нові правила для єпархіальних з'їздів, які закріплювали розширення їх функцій. Однак за умов зниження активності рядового духовенства цей захід не мав великого значення.

Ліберальна частина духовенства робила спроби внести й інші зміни демократичного характеру в єпархіальне життя. Зокрема, з'їзди духовенства Полтавської єпархії двічі (у 1908 та 1915 роках) розглядали питання про допущення псаломщиків на єпархіальні з'їзди. Обидва рази було прийняте негативне рішення. Така ж доля спіткала на з'їзді полтавського духовенства у 1908 р. пропозицію про можливість скликання повітових зборів не лише за рішенням повітових протоієреїв, але і за ініціативою групи з 10-ти священнослужителів повіту. Давалося взнаки протистояння між різними групами в середовищі духовенства.

Позитивно було вирішено в єпархіях питання про участь у благочинницьких та єпархіальних з'їздах церковних старост з правом вирішального голосу при обговоренні господарсько-економічних проблем. Великою мірою це пояснюється відповідною санкцією Синоду у листопаді 1909 р. та гостротою парафіяльної проблеми.

Православне духовенство чітко усвідомлювало той факт, що його стосунки з паствою знаходяться у критичному стані попри посилення «учительства церковного». Неспростовним доказом занепаду православної парафії на початку ХХ ст. були численні конфлікти між пастирями і парафіянами, які виникали найчастіше на матеріальному ґрунті.

Церковна влада в перші роки нового століття ще сподівалася досягти оживлення парафіяльного життя шляхом устрою та активізації діяльності парафіяльних попечительств. Але ці зусилля були марними – попечительства не мали майже ніяких прав і залишились формальними установами. Загострення соціальних суперечностей напередодні та під час першої російської революції зумовило появу у церковних та світських колах проектів радикального перетворення парафії шляхом надання парафіянам широких прав самоуправління.

Ставлення православного духовенства до цих проектів було двоїстим. З одного боку, воно розуміло, що подальше погіршення стосунків з паствою загрожує для нього катастрофою, й тому на з'їздах 1905 року схвалювало ідею надання парафії статусу юридичної особи, права придбання майна, завідування разом з духовенством церковними

коштами під наглядом єпархіального начальства чи, принаймні, контролю за їх законним використанням, розкладки платні для причту самими парафіянами між собою за добровільною угодою, створення парафіяльних зборів і рад тощо.

З іншого боку, для духовенства було очевидним, що широка демократизація парафіяльного життя в тогочасній соціально-політичній та культурній ситуації за умови матеріальної залежності причтів від парафіян може привести не до оновлення, а до остаточного руйнування традиційної православної парафії та інших церковних структур. Цим зумовлювалось вкрай негативне ставлення переважної більшості парафіяльних священиків до ідеї виборності членів причту парафіянами, яке послідовно висловлювалось до 1917 року на з'їздах і зборах духовенства всіх рівнів та у періодиці.

Результатом такої позиції духовенства було те, що синодальне рішення від 18 листопада 1905 року про створення парафіяльних зборів і рад у більшості парафій не мало практичного втілення. Відіграло тут свою роль і байдуже ставлення парафіян до нових форм парафіяльного життя, значимість яких була для них досить незрозумілою.

Ситуація у Православній церкві різко змінилася після лютого 1917 року. В умовах зростання активності парафіян і рядового духовенства питання про організацію демократичного церковного управління було поставлене в центрі єпархіального життя. На багатолюдних зборах духовенства створюються тимчасові єпархіальні комітети, які повинні були вирішити такі завдання, як визначення і встановлення стосунків з єпархіальними архієреями, різними громадськими комітетами та єпархіальними комітетами інших єпархій, підготовка єпархіальних з'їздів, розробка проектів устрою церковного життя на началах соборності та виборності. У складі цих комітетів, крім священиків, були представники нижчого кліру, викладачі духовно-навчальних закладів і миряни. Церковні комітети створювалися також у благочинницьких округах і повітах.

Сталось чимало випадків видалення з парафій священиків за рішенням місцевих комітетів і парафіян. Під тиском місцевого духовенства і мирян пішли в стан спочинку чернігівський архієпископ Василій та харківський архієпископ Антоній.

У квітні-травні 1917 р. у православних єпархіях України проходили бурхливі єпархіальні з'їзди, на яких одержали широке представництво члени нижчого кліру і миряни. На цих з'їздах приймалися ухвали про запровадження принципу виборності духовенства і всіх церковних посад, реформування на демократичних засадах духовного судочинства, школи, парафії тощо. Полтавський,

подільський та київський з'їзди прийняли найбільш радикальні рішення стосовно націоналізації православної церкви в Україні. Закріпити демократичні зміни у церковному житті повинен був церковний собор.

Отже, початок ХХ ст. позначився посиленнями спробами прогресивно настроєної частини духовенства внести суттєві зміни в життя православних українських єпархій. З 1905 року в них відбулися деякі перетворення демократичного характеру, але більшість реформаційних проєктів не були реалізовані до повалення самодержавного ладу, що свідчить про слабкість церковно-реформаційного руху. Проте, з огляду на глибокий застій церковного життя наприкінці ХІХ ст. і перебування служителів церкви під пильним контролем з боку бюрократичного апарату самодержавства, виникнення активних реформаційних прагнень у церковному середовищі свідчило про наявність у його складі сил, спроможних зберегти православно-церковну традицію в умовах кризи.

*О.Борисова** (м. Луганськ)

ВАЖЛИВІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У ЦАРИНІ КУЛЬТУРИ

З давніх давен українська культура була оєвропеїзованою та охристияненою. Велику роль у цьому протягом століть відіграли досягнення українського православ'я. Розглянемо головні ідейні церковно-організаційні здобутки українського православ'я, які, на наш погляд, органічно пов'язані з українською культурною сферою.

Так, у нашій Церкві протягом усього церковного року велика шана надається Богородиці. Україна взагалі належить до тих східноєвропейських країн, де культ Богоматері розвинений найбільше, хоч досьгодні дослідження з нашої маріології є недостатніми й не дають нам картини повного розвитку Богородичного культу в Українській Церкві. Але вже за часів Ярослава Мудрого цей культ мусив мати широке розповсюдження, якщо Ярослав віддав свій народ під Покров Пречистої Богоматері. Проте, на думку деяких дослідників, цей культ в Україні набагато старіший, сягає ще дохристиянських часів і поєднується з культом Матері-землі [Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом.- Філядельфія, 1954.- С. 439].

* Борисова О. – доцент Східноукраїнського державного університету.